

Музичко О. Є.

к.і.н., доцент кафедри історії

України ОНУ імені І.І. Мечникова

**ТРАДИЦІЇ ВИВЧЕННЯ ТА ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ КОМЕРЦІЇ В ОДЕСЬКОМУ
НАЦІОНАЛЬНОМУ ЕКОНОМІЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ:
С.Я. БОРОВОЙ**

У досить багатому на ювілеї для одеської історії 2013 рік вагоме місце належить 110-річчю з дня народження видатного одеського історика, літературознавця, бібліографа, книгознавця, професора Саула Яковича Борового (1903 - 1989). Життя цієї людини невід'ємно пов'язано з історією розвитку комерційної освіти та науки в Одесі впродовж дуже тривалого періоду - 1920-х - 1970-х років. Аспекти заявленої теми логічно розглянути за двома основними напрямками: комерційне у педагогічному зрізі біографії С. Борового та комерційне у науковому доробку. Певні аспекти теми нашої статті згадані у працях боровознавців, хоча не розглянуті комплексно [1; 2]. Джерела нашої публікації варто класифікувати на спогади та праці (зокрема, неопубліковані) С. Борового. Зауважимо, що С. Боровой відомий як історик економіки, вочевидь, дуже тісно пов'язаної з явищем комерції. Комерцію варто розуміти у вузькому сенсі як торгівельну та торгівельно-посередницьку діяльність, участь у продажу, або сприяння продажу товарів та послуг, а у ширшому - загалом як підприємницьку діяльність. Позаяк, стаття присвячена виключно цьому аспекту, оминаємо загалом економічні аспекти педагогічної та наукової практики науковця. Слід наголосити, що історіографи не виокремлюють історико-комерційні студії у діяльності історика, розчиняючи їх в економічних.

В першу чергу важливо наголосити, що комерційне у «дорослій» біографії С. Борового зумовили обставини його навчання. Початкову освіту він отримав вдома та у комерційній училищі Гохмана. Досвід батька, успішного одеського комерсанта, вочевидь, слугував для майбутнього вченого своєрідним джерелом для пізнання історії комерції, її внутрішніх закономірностей та звичаїв та натхнення у відповідних студіях. У спогадах С. Боровой описує ще одне джерело свого ознайомлення з комерцією зсередини - бурхливе та хаотичне життя Одеси 1917 - 1920 років, коли підприємливі одесити, використовуючи бездержавність та криміногенність, різко збагачувались, не нехтуючи всіма засобами [3, с. 78].

Навчання в училищі надавало цим враженням відповідної теоретичної основи. Цей теоретичний рівень С. Борового зміцнив, після того як він отримав вищу освіту на юридичному факультеті Одеського інституту народного господарства.

С. Боровой вперше торкнувся комерції у науковому дискурсі у 1920- 1930-х роках, хоча і в загальному контексті соціально-економічних студій щодо історії євреїв. Тим не менш, він приділив першочергову увагу саме торгівельній діяльності, при чому не лише євреїв, але й запорізького козацтва. Стосунки євреїв та козаків в роки Нової Січі він розглядав крізь призму категорії конкуренція.

Втім, його вдалося встановити й певні спільні комерційні інтереси еліти Нової Січі та єврейського купецтва, що зумовило пожвавлення єврейсько-козацької торгівлі у другій половині XVIII століття, правову регламентацію торгівельної активності євреїв на землях Січі [4].

Безпосередньо до історії комерції вчений наблизився у 1940-х роках в контексті зародження банківської системи в Росії. Символічно, що ця стаття з'явилась у першому томі наукових записок Одеського кредитно-економічного інституту. Він же був редактором цього тому. Отже, процес зацікавлення вченого цією темою був передусім зумовлений початком його педагогічної кар'єри у попереднику сучасного ОНЕУ - Одеському кредитно-економічному інституті, де він аж до 1977 року викладав курс «Історія народного господарства», з неодмінною тематичною складовою — торгівлею-комерцією.

У цій діяльності було дві перерви - II світова війна, коли він працював в евакуації у Середній Азії (однак і тут в евакуйованих інститутах викладав) та 1952-1954 роки, коли вченого піддали репресіям та звільнили з роботи у рамках кампанії проти «безродних космополітів». Тривалий час викладання не був однорідним.

Найскладнішим був перший, довоєнний, період. За визнанням самого С. Борового, йому важко далася підготовка до курсу. Допомогла лише підтримка та заохочення з боку керівництва інституту [3, с. 159]. Поступово справа налагодилась, хоча С. Боровой так і не став талановитим оратором, у чому солідарні всі його слухачі. Прогресу сприяло збільшення викладацької практики - напередодні війни С. Боровой читав лекції з економічної історії в Одеському інституті кооперативної торгівлі. Враховуючи профіль інституту, напевно, лектор приділив особливу увагу саме комерції.

В післявоєнний період С. Боровой продовжив студії над історією кредитно-банківської системи та лихварства Російської імперії до середини XIX століття (загалом написав з цієї теми близько 20 статей та кілька монографій). Зокрема, в цих працях С. Боровой, продовжуючи традиції дореволюційної історіографії та всупереч позиції більшості радянських дослідників, відзначав негативний вплив більшості іноземних підприємців на господарство Російської імперії (такої ж думки дотримувався, наприклад, відомий дослідник торгівлі В. Золотов) [5]. За спостереженнями сучасних науковців, зміст праць С. Борового з історії кредитно-банківської системи багатший, адже висвітлює взаємодію банків та банкірів не лише з землеволодінням, але й з промисловістю та торгівлею [1, с. 166].

Історією комерції С. Боровой цікавився також в контексті історії Одеси до 1917 року. Інший контекст: методологічний, статті з питань викладання історії народного господарства у ВНЗ, опубліковані переважно у виданнях Одеського кредитно-економічного інституту [6].

До цього контексту дотичне підручникотворення: він взяв участь у написанні одного з перших підручників з економічної історії (опублікований у 1978 році).

Новаторськими були роботи С. Борового про економічні, зокрема, і торгівельні погляди суспільно-політичних та культурних діячів Російської імперії -

О. Радишева, О. Пушкіна, М. Сперанського, М. Орлова, М. Огарьова, А. Скальковського [7].

Проте, С. Боровой написав лише одну статтю, безпосередньо присвячену комерційним, точніше, міжнародним, операціям - Франції у чорноморському басейні наприкінці XVII - на початку XIX століття та ще в одній статті приділив торгівлі окрему увагу, що відбилась в її назві [8; 9]. Перша з цих двох робіт є однією з найбільш задіяних та високо цінуваних у сучасній історіографії [10].

Ще одним жанром, в якому С. Боровий звертався до історії торгівлі, було написання відгуків та рецензій на дисертаційні, довідкові, навчальні та монографічні роботи. С. Боровой був членом дисертаційної ради інституту.

Серед рецензій науковця особливо важливою є його полемічна стаття 1960 року, спрямована проти поглядів талановитої української дослідниці О. Лугової щодо колоніального становища України у складі Російської імперії. На відміну від О. Лугової, одеський історик вважав, що Україну не слід розглядати як колонію Російської імперії. Одними з центральних пунктів полеміки була торгівля, зокрема, оцінка митної реформи у Гетьманщині та ролі іноземного капіталу у торгівлі [11]. Попри неправоту С. Борового (на наш погляд, Україна таки була колонією Російської імперії, але особливого типу), його полеміка була витримана у науковому стилі.

Інші відгуки здебільшого залишились у рукописах в особистому архіві історика. У багатьох відгуках проблематика торгівлі наче «розчинена» у загальноекономічних питаннях. Безпосередньо торгівельній проблематиці присвячено п'ять відгуків С. Борового, спровоковані саме заявленими авторами темами: І.В. Шерешевський «Маркс и Энгельс о внешней торговой политике буржуазии. дис. к.е.н. [12, арк. 23]; М.А. Мусасв «Развитие торговли города Баку в период капитализма» (автореф. дис. на здобуття наук, ступеню доктор, екон. наук) (1970) [13, арк. 36]; Б.А. Дивинський «Черноморская торговля Золотой Орды и Руси с Западной Европой и Египтом в XIII — XV вв.» (автореферат к.і.н.); Коновалов Ю. П. «Документальні матеріали з історії Чорноморського торгового флоту» (книжка); Ващенко В.П. «Розвиток капіталістичної промисловості і торгівлі в містах Південної України в дореформений період» (Дисертація на здобуття ступеня кандидата історичних наук, Одеса, 1971) [14, арк. 71-75].

Робота М. Мусасва спонукала С. Борового до загальних міркувань щодо стану історико-комерційних досліджень в СРСР: «вопросы экономической истории СССР разработаны в исторической литературе явно неравномерно. Если по истории промышленности и сельского хозяйства советская историко-экономическая наука обладает большим числом крупных специальных исследований — и обобщающих монографий — то история торговли, особенно внутренняя — в эпоху капитализма остается сюжетом, явно не достаточно освещенным. В частности, у нас очень мало работ, трактующих о развитии торговли в отдельных крупных экономических центрах страны».

Очевидно, саме тому С. Боровой дуже прихильно зустрів появу дисертації свого одеського колеги з Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова В. П. Ващенка, що відповідала задекларованому підходу [14]. Відгук С. Борового датовано 1972 роком. На початку відгуку він знову наголосив на важливості робіт,

що демонструють регіональні особливості. Рецензент відзначив, що робота колеги є результатом тривалої праці. Найпозитивнішим здобутком автора він вважав залучення багато нових документів до наукового обороту та ретельне використання літератури (прогалинами він вважав лише не використання В. Ващенком роботи О. Оглобіна «Нариси з історії капіталізму на Україні» (1931), хоча значна частина книги присвячена порто-франко, та німецькомовну книгу Вінеманна (Одеса, 1891). «Диссертация тов. Ващенко насыщена большой и разнообразной информацией... нет сомнения, что все, кто будет впоследствии заниматься этим вопросом, с благодарностью и с пользой используют данные, с такой щедростью приведенные в работе тов. Ващенко», - постулював рецензент [13, арк. 74].

До теоретичних здобутків дисертанта рецензент зарахував його прагнення знайти певні закономірності у ритмі зовнішньої торгівельних оборотів. Вперше у науковій літературі він прагнув виявити вплив криз перевиробництва у капіталістичних країнах Західної Європи на хід зовнішньої торгівельних операцій Південної України у першій половині XIX століття. Однак С. Боровой не погодився з думкою В. Ващенка про те, що занепад хлібного вивозу після 1841-1842 років був викликаний промисловою кризою у країнах Західної Європи, що загалом промислові кризи призводять до скорочення вживання хліба в індустриальних країнах, адже, навпаки, підвищення життєвого рівня населення призводить до скорочення вживання хліба та заміни його на більш повноцінні та дорогі продукти харчування.

Отже, незважаючи на те, що комерція не належала до провідних аспектів наукових зацікавлень С. Борового, він висловив вагомі думки щодо основних аспектів розвитку торгівлі у Російській імперії наприкінці XVIII - XIX ст. Найбільше науковця цікавило питання про організацію торгівлі владними структурами. До питання розвитку комерції він звертався у контексті питань про історію євреїв, відносини між євреями та українським козацтвом, історію євреїв Одеси, організації кредитно-банківської системи в Російській імперії, франко-російської торгівлі у чорноморському басейні. Зрештою, в ролі історика комерції він виступив як викладач, автор підручників та методичних розробок, рецензент. Головне значення С. Борового як історика комерції, як, втім, і в більшості сфер, яких сягав його дослідницький пошук, полягає у збереженні ним кращих дореволюційних традицій високого рівня науковості. Подальше ретельне вивчення наукової спадщини С. Борового здатне суттєво розширити наші уявлення про внесок історика у викладання та дослідження історії комерції. Зокрема, важливим напрямком джерелознавчих студій має бути виявлення лекційних програм, складених С. Боровим, з курсу історія народного господарства.

Література:

0. Ганелин Р. Ш., Лебедев С. К., Лур'є Я. С., Тартаковский А. Г. С. Я. Боровой (1903-1989) // Отечественная история. - 1994. - № 3. - С. 161-170.
1. Андреев В., Чермошнцева Н. Саул Боровий: еврейский вектор истории Украины. — Херсон-Нікополь, 2010. — 191 с.
2. Боровой С. Воспоминания. — М.: Иерусалим, 1993. — 384 с.

3. Еврейская земледельческая колонизация в Старой России. Политика, идеология, хозяйство, быт. По архивным материалам. — М., 1928. — 200 с.
Боровой С. Я. Евреи в Запорожской Сечи // Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха „Хмельниччины“) Исследование, перевод и комментарии С. Я. Борового. — М.—Иерусалим, 1997. — С. 207-251.
4. Боровой С. Я. Кредит и банки России. Середина XVII в. - 1861 г. — М., 1958.— 288 с.
5. Боровой С.Я. Методические указания по курсу истории народного хозяйства зарубежных стран // Научные записки кредитно-экономического института. - 1958. - Вып. 1.
6. Боровой С. Я. А. А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины // Записки Одесского археологического общества. — 1960. — Т. 1 (34); Боровой С. «Геродот» нашего края // Знамя коммунизма. — 1960. — 1 марта.
7. Боровой С.Я. Франция и внешнеторговые операции на Черном море в последней трети XVIII — начале XIX в. (Источниковедческие заметки) // Французский ежегодник 1961 г. — М., 1962. — С. 496-506.

8. Боровой С.Я. Вопросы кредитования торговли и промышленности в экономической политике России XVIII века // Исторические записки. — 1950. — № 33. — С. 93-122.
9. Головкин Ю. Проекты та записки з фонду Воронцових Російського державного архіву давніх актів як джерело з історії зовнішньої торгівлі південної України останньої чверті XVIII ст. // Український археографічний щорічник. — К., 2012. — Нова серія. — В. 16-17. — С. 24 - 35.
10. Боровой С.Я. До питання про становище України в період феодалізму // Український історичний журнал. — 1967. — № 9. — С. 115-120.
11. Державний архів Одеської області (ДАОО). - Ф. Р-7400. - Оп. 1. - Спр. 2.
12. ДАОО. — Ф. Р-7400. — Оп. 2. — Спр. 2.
13. Див. про В.П. Ващенко: Хмарський В.М. Віктору Петровичу Ващенко — 70 // Записки історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова. — 1999. — Вип. 9. — С. 10-14; Хмарський В.М. Ващенко Віктор Петрович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. Біографічний словник. Том 2. А - І. — Одеса, 2000. — С. 210-212.